University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

I VICTORIAANSE BOUKUNS IN SUID - AFRIKA

1. Inleiding

Victoriaanse argitektuur is die weerspieëling van ‘n ongekende sosiale, intellektuele en tegnologiese tydperk. Die Victoriaanse tydperk kan rofweg in drie periodes verdeel word naamlik die vroeë- (1837-1855), middel- (1855-1875), en laat-Victoriaanse tydperk (1875 tot die begin van die twintigste eeu). ‘n Ander term wat ook dikwels gebruik word, “Hoog Victoriaans”, dek gewoonlik die middel-Victoriaanse tydperk en het spesifieke stylkenmerke soos Hoog Victoriaanse Gotiek en Hoog Victoriaanse Eklektisisme.[1]

Koningin Victoria (1818 - 1901), na wie dié era heet, het vir drie en sestig jaar geregeer in ‘n tyd waar ontwikkelinge spoedig gevolg het in Brittanje se industriële rykdom, politieke mag asook sosiale en artistiese lewe. Die fout moet nie gemaak word dat die Victoriaanse tyd self-insluitend was nie. Die Industriële Rewolusie was reeds vir meer as sewentig jaar onderweg, toe koningin Victoria die troon in 1837 bestyg het. Brittanje het nie net haarself voorsien van goedere nie, maar het die meerwordende verskeidenheid goedere soos stowe, baddens en tekstielmateriaal na Europa, Amerika, Afrika asook Asië uitgevoer.[2]

Brittanje het sy argitektoniese styl en argitekte na sy kolonies uitgevoer. Die jong mans, met hulle kennis van patroonboeke en voorafvervaardigde materiale, het na verre stede van die Britse ryk vertrek. Gewoonlik het die jong argitekte hulle opleiding gekry as vakmanne onder argitekte wat die heersende modes aangegee het. Baie van die jong argitekte het hulle

---

1 R. Dixon & S. Muthesius, *Victorian architecture*, p. 17.

2 *Ibid*., p. 8; M.Perry (ed.), *Western Civilization, a brief history*, pp. 331-348.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

moederland verlaat as gevolg van kwynende gesondheid of met die hoop op en nastrewe van rykdom in die nuwe stede wat besig was om te ontwikkel.[3]

Dié uitgevoerde argitektoniese style waarna hierbo verwys word, het lank gevat voordat dit mode geword het. Wat reeds mode was in Europa kon tot tien jaar neem voordat dit die uiterste dele van die wêreld bereik het. Nog ‘n rede vir die lang gedraai van tydgenootlike argitektuur was die tradisionele boumetodes wat nog in die kolonies gebruik is. In Suid-Afrika het die Kaaps-Hollandse boutradisie voortgeduur deur die Georgiaanse era met sy klassieke elemente, wat die Victoriaanse tydperk voorafgegaan het. Dié klassieke elemente van die argitektuur bly die herhaaldelike keuse in Westerse lande. Die gevolg was dat daar interessante resultate gevolg het met die inheemse idees en die idees van die jong argitekte van Europa. Die Europese tradisies is by die omstandighede van die land aangepas. ‘n Mens kan in hierdie opsig ook verwys na stylistiese verskeidenheid, waar argitekte verskillende style saam gebruik het.[4]

Die Britse invloed het ver gestrek. Polities en ekonomies was Brittanje, veral in dié tydperk, selfonderhoudend. Neo-Klassisisme waarin Brittanje ‘n groot rol gespeel het, was maar vir ‘n geslote hoeveelheid internasionale vakkundiges beskore. Laasgenoemde is ook waar ten opsigte van die latere Klassieke en Renaissance herlewings, maar dit is wel moeilik om te bepaal watter land eerste met die bewegings begin het. Brittanje se insette was net op ‘n groter skaal en

---

[3] D. Picton-Seymour, *Victorian buildings in South Africa*, p. 5.

[4] D. Picton-Seymour, *Victorian buildings in South Africa*, p. 5; R. Dixon & S. Muthesius, *Victorian architecture*, pp. 17, 19; R. R. Lawrence & T. Chris; *The period house, style and decoration 1774-1914, p.17*.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

het meer trefkrag en invloed gehad.[5]

Daar is diegene wat meen dat die Victoriaanse argitektuur gefaal het . Een van hulle grootste besware is dat die argitekte onsuksesvol probeer het om ‘n styl van hulle eie te skep en die argitekte was van mening dat styl bloot ‘n ornament was. Tog moet ‘n mens ook kyk na die vernuf wat die argitekte aan die dag gelê het om plaaslike elemente en style met die meer “tradisionele” Europese modes te kombineer. J. S. Curl lê klem daarop dat die Victoriaanse tydperk in oormaat gekritiseer word. Volgens Curl was hulle prestasies briljant en gewaagd in konstruksie. Hulle het ook funksionele oplossings vir die probleme wat hulle in daardie dae ervaar het, geskep. Ten spyte van hulle praktiese aanleg en oplossing van moeilike argitektoniese probleme is hulle werk nog steeds vir lank in die skadu gestel. Menige beskou Victoriaanse geboue as monstrositeite of gruwels, ongemaklik en onfunksioneel. Die Victoriane was wel nie romanties nie, maar hulle was prakties georiënteerd. Hulle het ontwerp sodat die konstruksie duursaam was en hulle het baie goed gebruik gemaak van die nuwe materiale en tegnieke van die tyd.[6]

Die variasies van die idees het verskil van land tot land met belangrike faktore wat ‘n rol gespeel het. Die klimaat van ‘n land het ‘n kardinale rol gespeel asook die beskikbaarheid van ingevoerde en plaaslike boumateriale. Gegolfde-yster (sinkplaat) was ‘n belangrike identifiseringsmiddel. In Europa is dit selde in belangrike geboue gebruik, maar in streke met ‘n strawwe klimaat is hierdie versterkte materiaal ideaal vir dakwerk.[7]

Stoepe en verandas is ook ‘n belangrike identifiseringsmiddel. Min koloniale geboue was sonder dié byvoegsels wat kenmerkend van gebiede met ‘n warm

---

5 R. Dixon & S. Muthesius, *Victorian architecture*, p. 28.

6 J. Summerson, *Victorian architecture, four studies in evaluation*, pp. 4-6; J. S. Curl, *Victorian architecture, its practical aspects*, pp. 23, 107.

7 D. Picton-Seymour, *Victorian buildings in South Africa*, p. 5.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

klimaat was. Die Britte het Suid-Afrika en Indië as tropiese lande beskou en dus is daar baie ooreenkomste tussen die geboue van dié twee lande. Die stoepe en verandas en veral dié met sinkdakke gee heeltemal ‘n ander voorkoms aan die Victoriaanse volksboukunde in Suid-Afrika. [8]

Die Victoriaanse invloede was nie net van Brittanje afkomstig nie, want daar het argitekte van Nederland en ander lande in Europa ook na Suid-Afrika gekom om in die Boere-republieke te werk. Na 1860 tot die eeuwisseling het dit die argitekte vrygestaan om te kies watter kombinasie style hulle wou gebruik. Voortreflike argitekte het inspirasie geput vanuit hulle lande van oorsprong en dit in die nuwe omstandighede aangepas. Hierdie geboue was van die beste wat tydens dié era in Suid-Afrika opgerig is, ten spyte daarvan dat boumateriaal van heinde en ver gebring is deur ossewaens wat van hobbelrige paaie gebruik moes maak. Die arbeid en omstandighede oor die algemeen was ook maar primitief.[9]

Die diamant- en goudstormloop asook die aanvang van spoorweë het as stimulante vir die bou-industrie gedien. Nuwe stede het ontwikkel en die nuutgevonde rykdom asook die nuwe kommunikasiemiddels het daartoe gelei dat nuwe idees en nuwe materiale vinniger versprei het. Die argitekte wat as pioniers begin het, was nou goed ingeburger in hulle projekte en daar het nou jong bloed op die toneel verskyn. Dit was die begin van ‘n nuwe era wat die weg voorberei het vir die Edwardiaanse styl.[10]

---

8 *Ibid.* ; H. Meiring, *Pretoria 125*, p.18.

9 D. Picton-Seymour, *Victorian buildings in South Africa*, p. 5; R. Dixon & S. Muthesius, *Victorian architecture*, p. 24.

10 D. Picton-Seymour, *Victorian buildings in South Africa*, p. 5.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

2. Die stand van die Victoriaanse boukuns in Australië en Nieu-Seeland

In kolonies soos Nieu-Seeland en Australië het die argitektoniese style baie ooreengekom met dié van Suid-Afrika, omdat die setlaars en immigrante van dieselfde Europese herkoms was. Dit is hoofsaaklik te danke aan die verbeteringe in die vervoer wat dan ook aanleiding gegee het tot die verdere ontwikkeling van die Industriële Rewolusie en sodoende ook die sosiale veranderinge wat dit teweeggebring het. Die spoorweë was rewolusionêr, vinnig, effektief en bekostigbaar. Laasgenoemde was egter nie van toepassing op die vervoer van boumateriale nie en sodoende het hulle, waar moontlik, van plaaslike materiale gebruik gemaak. [11]

Emigrasie was ‘n bedryf waar die emigrante baie advies ontvang het uit handboeke wat gepubliseer is om hulle aan te moedig om te emigreer. Ander boeke het daarmee saam verskyn wat die emigrante advies gegee het wat om saam te neem na Nieu-Seeland asook hoe om ‘n huis in die nuwe land op te rig. Die koloniale filosofie was om mense vanuit die kapitalistiese asook werkende klasse na die nuwe land te lok. Rondom hierdie idee het daar verdere industrieë gespruit, soos die invoer van geboue van hout asook verskeie tipes voorafvervaardigde huise van hout of yster. Eenvoudige hout- of ysterhutte asook meer ornamentele gegote-yster villa’s, kerke en hotelle is gestuur. Soms is die huise volledig oorgestuur, maar gewoonlik was dit net die raamwerk van die huis wat gestuur is sodat dit dan later met beskikbare materiale “oorgetrek” kon word.[12]

In Nieu-Seeland is die eenvoudigste tipe huisies gebou volgens die kubus-metode. Hierdie basiese metode het homself daartoe geleen dat daar altyd bygevoeg kon word, of die eenvoudige kubus tipes kon gekombineer word byvoorbeeld om ‘n verdieping op te rig of om ‘n veranda aan te bou. Dit was

---

11 R. Dixon & S. Muthesius, *Victorian architecture*, pp. 8, 15.

12 J. Salmond, *Old New Zealand houses*, p. 27.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

ook moontlik om net die buitenste konstruksie van die huis te bou, totdat daar genoeg geld was om die binnekant te voltooi. Dit was net so maklik om aan te bou by die huise wat dan aanleiding gegee het, dat dié eers stereotipe ou huisies hulle eie unieke waarde en kenmerke begin kry het.[13]

Verder was daar ook maatskappye wat enige deel van die huis, vanaf die basiese dele, soos rame, deure, waterslagplanke en vensters kon voorsien, maar ook die hele huis in geheel, soos die hek en omheining en die meubels kon gemaak word. Hierdie mark is aan die publiek deur advertensies in die koerante, asook die jaarlikse almanakke, voorskrifboekies en die maatskappykatalogusse, bekendgestel.[14]

Die inwoners van Australië was baie ongelukkig oor die feit dat Engeland nog steeds gevangenes na Australië gestuur het. Om die saak te beredder, het die goewerneur, Gipps, vanaf 1838 openbare vergaderings gehou waar die mense hulle menings kon lug waarna dit dan gepubliseer is. Teen 1841 was daar reeds tekens van die verbeterde toestand van die mense se morele en sosiale omstandighede en die skeidslyn tussen die vry nedersetters en die gevangenes het stadig , maar seker begin vervaag. Die jaar 1890 was die keerpunt waar Australië werklik ‘n einde gemaak het aan sy Koloniale periode. [15]

Die algemene smaak in argitektuur was in ‘n deurmekaar stadium. Jan Alleman en die argitekte is beïnvloed deur die verval van die fyn hoofelemente van ontwerp wat gebruik is deur die Georgiaanse argitekte. Australië was in daardie stadium nog polities en tot ‘n sekere mate ekonomies ‘n kolonie van Groot-Brittanje. Dit het so gebly vir baie jare, maar die verhouding tussen dié twee lande het met die verloop van tyd versleg. Die argitektuur van Australië het ook dié breuk wat in ongeveer 1840 gekom het, weerspieël. Laasgenoemde het

---

13 *Ibid.*, pp. 73-74.

14 J. Salmond, *Old New Zealand houses 1800-1940*, pp.96-97.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

nie beteken dat die koloniale invloede nie in die argitektuur voorgekom het nie, maar daar was ‘n nuwe konsep wat gemanifesteer het.[16]

Die groot depressie wat Australië in 1842 beleef het, het die bou-industrie in daardie stadium tot stilstand gebring. Oor die daaropvolgende vyftig jaar, binne die bestek van ‘n enkele geslag, het Australië van ‘n klein buitepos van die Britse ryk tot ‘n belangrike element van die Britse ekonomie verander. Die ekonomiese vooruitgang is hoofsaaklik aan die veeteelt-, landbou en natuurlik die ontdekking van goud in die oostelike state te danke. Veral die goudstormlope het daartoe gelei dat die stede geweldig uitgebrei het. In Australië, soos in alle dele van die wêreld wat deur Westerse imperialisme geraak is, het die Victoriaanse argitektuur gestaan vir vertroue, materiële vooruitgang, rykdom en die triomfantlike oorlewing van die sterkstes.[17]

3. Victoriaanse boukuns in Nederland

In Nederland word die ontwikkeling van die boubedryf tydens die Industriële Rewolusie, waardeur die ambagte vervang word deur ‘n meer gekonsentreerde industriële produksiewyse, voltrek. Die bouwerk het eenvoudiger geraak. Nederland het die Engelse as voorbeeld gebruik gedurende die eerste helfte van die negentiende eeu ten opsigte van enkele bedryfsgeboue en fabriekinstallasies en daarna het dit meer saaklike karaktertrekke gekry.[18]

Tussen 1880 en 1900 is die argitekte geïnspireer deur die Renaissance-argitektuur, veral dié vanuit die Nederlandse voorbeelde uit die sestiende- en

---

15 M. Herman, *The early Australian architects and their work*, pp. 207-208.
16 *Ibid.*, pp. 212, 218.
17 R. Apperly *et al*. (eds.), *A pictorial guide to identifying Australian architecture, styles and terms from 1788 to the present*, p. 41.
18 M. Stenchlak, *Argitektuurgids van Nederland*, p. 159.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

sewentiende eeu. Die ontwerpe was uiters nugter ten opsigte van die huise wat vir die werkersklas ontwerp is, maar meer uitspattig vir die rykes.[19]

Nederland het min natuurlike klippe en dus het bakstene so 'n belangrike rol in die geskiedenis van die Nederlandse argitektuur gespeel. Die tegniek van steenmakery het verlore gegaan met die val van die Romeinse Ryk, maar in die twaalfde eeu is dit herontdek en die waarde van hierdie boumateriaal word tot vandag nog wel deeglik besef. Bakstene was aan die begin vreeslik duur en is vir 'n lang tydperk nie vir die bou van huise vir gewone mense gebruik nie. Die ryke baksteenkultuur van Nederland is wel duidelik sigbaar in die werke van Sytze Wierda (1839 - 1911) en die argitekte van die Departement van Publieke Werken.[20]

Die boukuns in die Nederlandse kolonies, soos Suriname, Nederlands-Antille, ensovoorts word nie hier bespreek nie, aangesien dit nie deur die Britte beset is, soos wat dit in Suid-Afrika die geval was nie. Die navorser wil bloot net 'n breë agtergrond gee om as inleiding te dien vir die invloed wat Victoriaanse boukuns in Pretoria en omgewing gehad het. Hier is Brit en Nederlander saamgegooi en daar was moontlik wedersydse idees wat uitgeruil is.

4. Boukuns in die Z.A.R.

Met die ontdekking van goud op die Witwatersrand kon die Z.A.R. (1877 - 1899) dit bekostig om regeringsgeboue op te rig asook om brûe te bou.

Paul Kruger het besluit om 'n "Regerings Ingenieur en Argitek" aan te stel as "Hoof van Openbare Werke" om 'n ogie te hou oor die konstruksie van nuwe

---

19 A. P. Smaal (ed.), *Looking at historic buildings in Holland*, p. 32.

20 A. P. Smaal (ed.), *Looking at historic buildings in Holland*, p. 35: H.M. Rex, *Die lewe en werk van Sytze Wopkes Wierda in Nederland met verwysing na sy betekenis vir die Zuid-Afrikaansche Republiek*, D. Phil.-proefskrif, U.P., 1974, p. 451.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

staatsgeboue. Sytze Wierda wat afkomstig was van Nederland het die pos in 1887 opgeraap. Hy was “Hoof Opsigter van Konstruksie” op die Nederlandse Spoorweë, wat hom goeie ondervinding gegee het ten opsigte van die argitektuur en ingenieurswese. Wierda het aangehou om die Transvaalse Republiek te dien, totdat die bouwerk met die uitbreek van die Anglo-Boereoorlog tot stilstand gekom het. Onder die leiding van Wierda het die Departement van Publieke Werken baie uitgebrei, sodat hulle met die benodigdhede vir die vinnig-groeiende stad kon tred hou. Verskeie goed-gekwalifiseerde argitekte van Nederland het by sy personeel aangesluit en saam het hulle baie van die geboue van die Republiek, nie net in Pretoria en Johannesburg nie, maar ook in dorpe soos Krugersdorp, Boksburg, Klerksdorp en Rustenburg opgerig.[21]

Die invloed wat Sytze Wierda sedert die tagtigerjare op die openbare sektor gehad het, het tot ‘n bloeitydperk met die verbeterde bou asook netwerkstelsels van paaie, die bou van estetiese en funksionele brûe en die oprig van regeringsgeboue gelei. Wierda se leiding gedurende die Z.A.R. se regeertydperk het die verskillende aspekte van die Hollands-Afrikaanse elemente, maar ook die kultuurlewe, in die Suid-Afrikaanse argitektuur inslag laat vind.[22]

5. Aspekte van Victoriaanse boukuns in Pretoria en omgewing

In die argitektuur, soos op ander gebiede van kuns, het Suid-Afrika konstant idees van ander lande geleen. Dié geleende idees is hoofsaaklik te danke aan die mense wat van ander lande af gekom het en hulle invloede gedeel het wat tot die argitektoniese ontwikkelinge in Suid-Afrika gelei het. Dit het egter nie beteken dat Suid-Afrika bloot net ‘n spieëlbeeld van buitelandse idees en style

---

[21] D. Picton-Seymour, *Historical buildings in South Africa*, p. 168 ; H.M. Rex, *Die lewe en werk van Sytze Wopkes Wierda …*, p. 372.

[22] H. M. Rex, *Die lewe en werk van Sytze Wopkes Wierda…* , pp. 376-378.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

van die boubedryf was nie, omdat die omstandighede vir baie jare primitief was, met ‘n klein bevolking en ‘n onderontwikkelde land wat sulke argitektoniese bakermatte onmoontlik gemaak het. Dus, Suid-Afrika het aan die begin geneem wat aanvaarbaar en esteties was en dit is dan op sy eie manier geïnterpreteer. Nader aan die einde van die negentiende eeu, met die verbeterde organisasie van mense en materiale, was daar ‘n meer getroue nabootsing en vervoer van idees en in die besonder dié van die karaktertrekke

van geboue wat behoort het aan die eindelose reeks Victoriaanse herlewings van style van ander lande en periodes. Baie van die geboue is met bekwaamheid en vertroue opgerig. Selfs in arm ontwikkelde gemeenskappe, wat ver van hawens en spoorweë was en onder swak vakmanskap, armoede en gebrek aan geld gebruik gemaak het, was daar tog enkele geboue, soos spoorwegstasies, stasiemeesters se huise en landdroshowe wat uitgestaan het. [23]

In die laaste twee dekades van die negentiende eeu was daar in beide huis- en openbare boukuns ‘n oplewing. Die ontwikkelinge was nie net in die Kaapkolonie nie, maar ook in die twee Boere-republieke en die Natalkolonie aanwesig. Die laat-Victoriaanse woonhuisargitektuur besit elemente van die basiese klassisisme wat oor die hele spektrum van die negentiende eeu strek. Die plat, simmetriese fasades is vervang met sterk, ruim fasades en dan dikwels met verskillende elemente of style wat gekombineer is. Een van die kenmerke is die stoepkamers waarvan baie erkervensters gehad het. Bokant is hulle versier met windveergewels wat bestaan uit uitgesnyde houtpatrone; soms is daar ook van Neo-Kaaps-Hollandse gewels gebruik gemaak.[24]

---

[23] D. Greig, *A guide to architecture in South Africa*, pp. 36-37.

[24] H. Fransen, *Drie eeue kuns in Suid-Afrika*, p. 141.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

Pretoria wat nederig ontstaan het, het uitgebrei in die vyf valleie, tussen sewe heuwels, waarin daar ‘n vermenging van style byvoorbeeld dié van Britse, Nederlandse, Italiaanse, Plaaslike, Voortrekker, Duitse en Griekse invloed ontstaan het. [25]

Die doel van hierdie studie is om die Erasmuskasteel te bespreek, daarom word daar nie ‘n breedvoerige uitleg van die ander tipes boukuns, soos hierbo gemeld, gedoen nie.

Die Victoriaanse huis is ‘n visuele verklaring van die eienaar. Die huis kan die eienaar se liefde vir die eksotiese uitbeeld en soms selfs sy weerstand teen die gewone aanvaarde modes van die tydperk. Tog was die huiseienaar ‘n kind van sy tyd en kenmerke van die tyd se argitektuur sal wel deursypel en hoewel die gebou “privaat” is, was dit nog steeds ‘n sosiale verskynsel, veral as ‘n mens dink aan hoe belangrik dit vir hulle was om gaste te onthaal.[26]

Victoriaanse huise in Pretoria is gemaklik met deftige torinkies, verandas, gegote yster en gebrandskilderde glas en gebou vir die gesinslewe. Dié huise het gewoonlik in ‘n romantiese tuin met ‘n versierde fontein en gegote-yster hekke gestaan. Gedurende die vroeë negentiende eeu het die huise nog Georgiaans gebly. Teen die middel van die negentiende eeu het die huis ‘n eenvoudige vooraansig met groot vensterrame gekry en die enigste vorm van versierings was die fyn saagwerk aan die hout van die stoepe en balkonne. Hierdie basiese ontwerp is nog lank in die twintigste eeu in die landelike gebiede gebruik.[27]

Pretoria is op 16 November 1855 op die plaaslanderye (Elandspoort) van President Marthinus Wessel Pretorius (1819 - 1901) gestig. In 1857 het

---

25 V. Allen, *Kruger’s Pretoria, buildings and personalities of the city in the nineteenth century*, p.xi.

26 R. F. Jordan, *Victorian architecture*, p. 206.

27 D. Picton-Seymour, *Victorian buildings in South Africa*, p. 11.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

Andries Francois du Toit 'n kaartopname van Pretoria as dorp in sy oorspronklike vorm gemaak. Du Toit was ook die eerste landdros en volgens hom het hy en sy heemraad baie probleme gehad om die belastinggeld in te samel, veral omdat daar nie polisie of selfs nie eens 'n tronk was nie.[28]

Die twee bestaande republieke het saamgesmelt en Pretoria is gekies as die regering se setel. Teen 1863 was daar reeds tagtig huise in Pretoria. In die groeiende Pretoria was die huise nog steeds gebou in die Transvaalse weergawe van Kaaps-Hollandse boukuns met die tradisionele gewitte modder mure en grasdakke. Dié huise het in groot tuine gestaan wat water gekry het uit die vore wat langs die strate geloop het. Die watervoorsiening het bestaan uit leivore wat water vanaf die Fonteine gevoer het. Dié primitiewe metode is tot 1903 gebruik, toe die stelsel na ondergrondse pype verander is. [29]

Pretoria is in 1877 deur Brittanje geannekseer. Die anneksasie is beëindig in 1881 en Paul Kruger is ingesweer as die President van die Zuid-Afrikaanse Republiek. Elke deel van Pretoria se kort geskiedenis het bygedra tot die vorming van die stadsgesig, maar dit was eers na die ontdekking van goud (1886) by Barberton, Lydenburg en op die Witwatersrand, dat Pretoria regtig tot 'n stad begin groei het. Die jong Republiek se nuwe rykdom het daartoe gelei dat die regering meer geld kon uitgee en nuwe geboue laat bou het, wat dan ook as 'n statussimbool gedien het. [30]

Gedurende die laaste twee dekades van die negentiende eeu het die Transvaalse weergawe van die tradisionele Kaaps-Hollandse styl gekwyn en omtrent heeltemal uitgesterf. Die weg is gebaan vir die verskeidenheid style wat

---

28 *Ibid.*, p. 273.

29 D. Picton-Seymour, *Victorian buildings in South Africa*, p. 275.

30 *Ibid.*, p. 273; L. Callinicos, *A people's history of South Africa, gold and workers I*, p.8.

31 *Ibid.*, pp. 273-275.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

die mode van dié tydperk aangebied het. Vanaf 1885 het daar argitekte, onder andere, uit Nederland gekom en hulle idees van boumetodes en ontwerp was rewolusionêr vir Pretoria, wat op daardie stadium bykans van die buitewêreld afgesny was. Die enigste metode van kommunikasie was per ossewa totdat 'n spoorlyn voltooi is.[31]

Tydens die Britse anneksasie van Pretoria, het Sir Theophilus Shepstone die gesag gevoer. Hy het in die woning "Ulundi", op die hoek van Schoeman- en Andriesstraat gebly terwyl sy sekretaris, Sir Rider Haggard, vir homself Jesse Cottage gebou het. Generaal Piet Joubert het vir hom (gedurende dié jare) 'n huis in Visagiestraat, teenoor die Transvaal Museum en die Voortrekker Gedenksaal gebou. Joubert het letterlik sy huis met sy eie twee hande en met die hulp van reisende werkers gebou.[32]

Die persone wat hulle fortuine gemaak het gedurende die florerende mynjare, wou graag hulle rykdom uitbeeld in die manjifieke huise wat hulle vir hulleself en hulle huisgesinne gebou het. Hoewel Johannesburg nie te ver van die republikeinse hoofstad Pretoria, was nie, het Pretoria se leefwyse baie verskil teenoor dié van Johannesburg. Die huise in Johannesburg was onder Britse invloed teenoor die huise van Pretoria wat meer onder die Nederlandse invloed was. Die huise van die mynmagnate in Johannesburg het nie teruggestaan vir die herehuise in Australië nie, want op die Witwatersrand was geld volop na die ontdekking van goud. So het die staatsargitek Sytze Wierda se invloed ook oor Pretoria gestrek en getoringde huise het orals opgeduik.[33]

Jacob Maréstraat was die beste adres gewees om 'n ware rykmanshuis in te bou. Melrosehuis is deur George Heys, een jaar na die ontdekking van die

---

[32] D. Picton-Seymour, *Victorian buildings in South Africa*, p. 273.
[33] *Ibid.*, p. 297.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

hoof goudrif gebou. Heys het sy fortuin met sy vervoer besigheid gemaak en sy rykdom was duidelik te sien in sy huis. Dié huis het niks kort gekom nie. Die beste materiale is van oorsee af ingevoer of plaaslik vervaardig . 'n Entjie wes in dieselfde straat is Barton Keep wat deur E. F. Bourke laat bou is.[34]

6. Enkele huise van Pretoria uit die laat-Victoriaanse tydperk

6.1 Barton Keep

Figuur 1: Barton Keep
Foto: T. Rossouw, 1999-12-16.

Edward Bourke, 'n winkeleienaar van Durban, het in 1871 na Pretoria gekom, waar hy sy fortuin gemaak het. Hy het vir hom 'n deftige tweeverdieping huis, moontlik die eerste van sy soort in Transvaal, gebou.[35]

---

34 *Ibid.*, pp. 297-299.

35 H. Meiring, *Boukunsskatte van Suid-Afrika*, p. 28; D. Picton-Seymour, *Victorian buildings in South Africa*, p. 299.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

Bourke het ‘n groot huis verlang vir sy gesin en hy het die stuk grond wat van Jacob Maré- tot Minnaarstraat strek, vir die bou van Barton Keep gekoop. Dié huis is reeds in 1885 beplan en Bourke het self na Nederland gegaan waar die finale planne opgetrek is. Bourke het ook bouers vanaf Nederland laat invoer om die huis te bou. Die huis is in ‘n tipiese romanties Neo-Middeleeuse styl, wat in daardie stadium baie gewild was, gebou. Bourke was so geesdriftig oor sy huis dat hy by meer as een geleentheid oorsee gegaan het om self die materiale en benodigdhede te gaan uitkies. Dit is dus vanselfsprekend dat die materiale vanuit Engeland en Nederland ingevoer is. Die huis is tussen 1886 en 1888 voltooi en besit Victoriaanse asook Franse “chateau”- kenmerke. Die huis is ook ‘n goeie voorbeeld van die negentiende eeuse denkbeeldige geveinsde - Middeleeuse voorkoms, met ‘n verlange na ‘n geïdealiseerde fiktiewe Middeleeue wat nooit bestaan het nie.[36]

Die resultaat was dat daar nog ‘n herehuis is met ruim vertrekke en al die Victoriaanse bykomstighede soos komvensters, figuursaagwerk, Middeleeuse sleutelgatboë, portaal, stoepe met sinkplaat dakke, en ‘n sirkelvormige toring met ‘n visskubdak gebou. Skakerings van Burne-Jones en die Pre-Raphaeliete word met die kruip-bekleedsel toring, en sleutelgat-boë opgetower. Die toring het drie sirkelvormige kamers, een bo die ander. Dié toring kan vergelyk word met die Erasmuskasteel se toring, maar in teenstelling met die Erasmuskasteel is daar wel meer as een vertrek in die toringgedeelte. Die dakke van Barton Keep is van sinkplaat. Die huis besit vuurherde vanuit Engeland, handgemaakte lyste, balustrades en in die voorhuis is daar rooshout met ivoor inlegwerk. Die gordyne was van Brusselse kant. Die eetkamer het plek gehad vir dertig mense, wat belangrik was in dié dae, omdat mense op ‘n groot skaal onthaal moes word. Die Erasmuskasteel se hoofeetkamer het ook vir dieselfde hoeveelheid mense plek gehad. Barton Keep was die

---

[36] H. Meiring, *Boukunsskatte van Suid-Afrika*, p. 28; D. Picton-Seymour, *Victorian buildings in South Africa*, p. 299; H. Meiring, *Pretoria 125*, pp. 80-82; V. Allen, *Kruger’s Pretoria…*, pp. 159-160.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

eerste huis in Pretoria wat met gasligte verlig is. Die huis is toegerus met die beste uit dié periode. [37]

President Kruger het Bourke aangeraai om met die aanvang van die Anglo-Boereoorlog (1899 - 1902) na Engeland te gaan. In 1902 is Barton Keep as stafhoofkwartier (die militêre term) vir sir Alfred Milner en generaal lord Horatio Herbert Kitchener (1850-1916) tydens die ondertekening van die vredesverdrag in die nabygeleë Melrosehuis ingerig. Na die oorlog het Bourke na Pretoria teruggekeer en het later ook burgemeester geword. Bourke is in 1925 oorlede en sy huis word vandag as 'n konserwatorium vir musiek gebruik.[38]

6. 2 Burgerspark

[37] D. Picton-Seymour, Victorian buildings in South Africa, p. 299; H. Meiring, *Boukunsskatte van Suid-Afrika*, p. 28; V. Allen, *Kruger's Pretoria…* , p. 160; E. Bolsmann, *Pretoria artists' impressions 1857-2001*, p. 70.

[38] H. Meiring, *Boukunsskatte van Suid-Afrika*, p. 28; E. Rosenthal, *Ensiklopedie van Suidelike -Afrika*, p. 251.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

Figuur 2: Kuratorswoning in Burgerspark.
Foto: T. Rossouw, 1999-12-16.

Thomas Francois Burgers, die president van die ZAR het in 1874 grond vir die aanleg van ‘n botaniese tuin goedgekeur. Die aanleg van die tuine het slegs na die ontdekking van goud, toe daar genoeg geld was om bome en plante aan te plant, begin. George Heys, eienaar van Melrosehuis wat oorkant die park geleë is, het dit op hom geneem om die park uit te lê. Heys het dit in samewerking met die botanis, James Hunter, gedoen. Die grond waarop die botaniese tuin uitgelê sou word, was vermoedelik die kampeerplek van die eerste trekkers wat op reis was deur Elandspoort. In 1892 is die park aan die owerhede gegee en ‘n kurator is aangestel. Tussen die bome is daar ‘n tipies Europese huisie opgerig met baie *Art Nouveau*-kenmerke asook ‘n hoekige torinkie. Dié huis is ‘n tipiese voorbeeld uit die Jugendstil en ook tipies van Wierda en sy argitekte van die Departement Publieke Werken in die Z.A.R. Dit herinner ‘n mens ook aan ‘n klein kerkie en dis sekerlik een van die kleinste Republikeinse argitektuurstrukture wat opgerig is. Die huis dien nog steeds as woning vir die kurator van die park.[39]

6.3 Doornkloof

Genl. J. C. Smuts (1870 -1950) het die ou menasie wat op Middelburg gestaan het by lord H. H. Kitchener gekoop en het dit in 1909 op sy plaas in Irene herbou. Dié menasie is oorspronklik deur die Britse regering vanaf Indië ingevoer. Dis ‘n eenvoudige sink-houthuis met ‘n smal stoep rondom. Die spits gewel is kenmerkend van die Britse menasies uit daardie tyd. Die huis is later vergroot, maar ‘n mens kan nog duidelik waarneem dat dit ‘n militêre gebou was.[40]

---

[39] H. Meiring, *Pretoria 125*, p. 74; V. Allen, *Kruger’s Pretoria…* , pp.189-197; D. Picton-Seymour, *Historical buildings in South Africa*, p. 165.

[40] H. Meiring, *Pretoria 125*, p. 108; E. Bolsmann, *Pretoria artists’ impressions 1857-2001*, p. 144.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

Smuts het glo die menasie vir £ 300 (£ 1 is gelyk aan R 2) gekoop. Dit is binne ongeveer ‘n jaar herbou en het £ 2000 gekos.[41] Smuts was ‘n veggeneraal aan Boerekant tydens die Anglo-Boereoorlog. Hy het na die vredesluiting (1902) ‘n politieke loopbaan gevolg en het ook later Premier van Suid-Afrika geword. Hy het in sy huis in Irene gebly en nie in die amptelike woning van die Eerste Minister nie.

Smuts en sy gesin het in November 1909 hulle intrek in die huis geneem. Die huis het ook bekend gestaan as Die *Groothuis* of die *Sinkpaleis*.[42]

Indien die Erasmuskasteel se boumateriale voorafvervaardig was (soos later bespreek sal word) is dit heel moontlik dat die Erasmuskasteel ook binne ‘n jaar gebou kon word.

Skynbaar is daar ‘n manlike spook wat in die Smutshuis wandel.[43] Daar is in dié opsig ‘n ooreenkoms met die Erasmuskasteel. In laasgenoemde wandel daar glo ook spoke. Dié aanname is ongegrond en word teen sterkste deur die Erasmus-afstammelinge ontken.

Die Generaal Smuts Oorlogsveteraan Stigting subsidieer en onderhou die Smutshuis museum en eiendom.[44]

---

41 E. Bolsmann, *Pretoria artists’ impressions 1857-2001*, p. 145.
42 E. Bolsmann, *Pretoria artists’ impressions 1857-2001*, p. 145.
43 *Ibid.*, p. 140.
44 *Ibid.*, p. 145.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

6.4 Huis Neethling

Figuur 3: Huis Neethling.
Foto: T. Rossouw, 1999-112-16.

Dié huis is ontwerp deur ‘n Nederlandse argitek, P. Westmaas, en is gebou deur ‘n Italianer, Anselmino. Dit was die woning waarin die welbekende landbou-ekonoom dr. Chris Neetling grootgeword het. Die huis staan in Brooklyn, Pretoria.[45] Dit is interessant dat die Erasmuskasteel ook deur ‘n Nederlander ontwerp en deur ‘n Italianer gebou is.

Huis Neethling dra die datum 1894 en het twee indrukwekkende torinkies wat dekoratief versier is. Die huis het ‘n veranda asook die alombekende houtluik , wat sierlik in die middel, bokant die voordeur, geplaas is. Dit wil lyk asof dié huis ook in die spookhuistradisie ontwerp is.

Dié huis se styl herinner ‘n mens aan die Erasmuskasteel s’n. Daar is ‘n Neo-Gotiese en Neo-Romantiese gevoel by die huis. Huise, en veral die wat in landskaptuine geleë was, was groter as die gewone landelike huise en dié

[45] H. Meiring, *Pretoria 125*, p. 92.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

huise is in verskillende Neo-Gotiese style gebou. Partymaal is die style so vermeng dat dit moeilik was om dit met die Middeleeuse Gotiek te vergelyk.[46]

6.5 Kya Rosa

Figuur 4: Kya Rosa

Foto: T. Rossouw, 1999-12-16.

Leo Weinthal, 'n Joodse joernalis en die redakteur van *The Press* in Pretoria het op 6 September 1895 'n erf in Skinnerstraat gekoop wat vroeër deel was van die plaas Elandspoort wat aan President M. W. Pretorius (1819-1901) behoort het . Weinthal het na sy huwelik 'n huis laat bou op dié terrein en die huis vernoem na sy vrou, Rosa. In 1896 het hy 'n aangrensende erf gekoop waarop hy, volgens oorlewering, 'n tweede huis self gebou het. Laasgenoemde huis het vanaf 1908 as Kya Lami bekend gestaan.[47]

Die eiendom in Skinnerstraat is op 8 Julie 1902 oorgedra aan die Koloniale Sekretaris van Transvaal wat dit vir opvoedkundige doeleindes aangewend het. Die eerste klasse van die *Pretoria Centre of the Transvaal University College* (T.U.C.) het op 10 Februarie 1908 in 'n ongemeubileerde huis, met vier professore en 32 studente 'n aanvang geneem. Die lesings het ook

---

46 R. Dixon & S. Muthesius, *Victorian Architecture*, p. 21.

47 P. Thomas-Kapp, Kya Rosa: bakermat van UP, *Jaarboek van die Africana vereniging van Pretoria* , 1995 XIII, pp. 40-41.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

onafgekondig begin. T.U.C. het die huis reeds in 1909 verlaat, maar dit is tot 1915 steeds as ‘n koshuis gebruik.[48]

Op 9 April 1979 tydens die Universiteit van Pretoria se vyftigsteste bestaansjaarvierings is daar besluit om Kya Rosa te koop en as kultuurerfenis te bewaar, aangesien dit die begin van dié Universiteit gesimboliseer het. Ongelukkig het dit onprakties geblyk om die huis tot sy glorie te restoureer. Die besluit is geneem om ‘n replika van die huis op kampus te bou. Die Departement van Gemeenskapsontwikkeling het dit goedgekeur dat daar soveel as moontlik van die oorspronklike materiale van Kya Rosa in Skinnerstraat gebruik kon word vir die replika.[49]

Die twee ouer huise by die Erasmuskasteel moes onder dieselfde strydbyl val. Of dit ‘n goeie besluit was om dié huise af te breek en te herbou is debatteerbaar. Dit sou tog beter wees om die huise in hulle oorspronklike posisies te bewaar, sodat ‘n mens ook ‘n goeie insig oor die posisie van die plaasopstal in sy geheel kon kry. Dan kan ‘n mens ook aflei hoe hulle byvoorbeeld in die vorige eeu aan die huis se plasing ten opsigte van die son, of naby ‘n waterbron, gedink het.

As ‘n mens dink aan Melrosehuis, Barton Keep en Kya Rosa en sovele ander buitengewone huise in Pretoria en omgewing, is dit moeilik om te besef hoe moeisaam dit was om die boumateriale tot in Pretoria te kry. Baie van die boumateriaal en meubels is per skip tot by Durban ingevoer waarvandaan die goedere tot in Pretoria per ossewa vervoer is. Daar was tot en met Januarie 1893 nog geen spoorwegaanleg na Pretoria gewees nie. [50]

---

48 *Ibid.*

49 E. Bolsmann, *Pretoria...*, p. 258.

50 V. Allen, *Kruger’s Pretoria…*, p. 176.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

6.6 Krugerhuis Museum

Die Krugerhuis is deur President Kruger laat bou en was sy persoonlike eiendom. Hy het uit die huistoelaag wat hy van die Z.A.R. ontvang het daarvoor betaal. Daar is eers ‘n uitspattige presidensiële huis ontwerp deur Klaas van Rijsse, ‘n Nederlandse argitek wat werksaam was in die Pretoriase Departement van Openbare Werke. Dié presidentswoning het egter nooit gerealiseer nie, omdat President Kruger slegs ‘n eenvoudige woning verlang het. Kruger het eers gewag totdat hy seker was van sy presidensiële posisie na die verkiesing in 1883, waarin hy as president verkies is, voordat hy vir hom ‘n groter huis laat bou het. Die erf is reeds in 1881 by James Kelly gekoop en het van Vermeulenstraat tot by Kerkstraat gestrek. Die huis is ontwerp deur Tom Claridge. Charles Clark het in opdrag van A. H. Nellmapius in 1883 die huis begin bou. Die woning is in 1884 voltooi. Die huis is in ‘n tipiese kothuisstyl gebou. ‘n Groot banket het met die ingebruikneming van die huis op 14 Augustus 1884 gepaard gegaan. President Kruger en sy vrou het vir sestien jaar saam in die huis gewoon, waarna President Kruger op 29 Mei 1900 Pretoria per trein verlaat het. Mev. Gesina Kruger (Paul Kruger se vrou) het tot haar dood op 21 Julie 1901 in die huis gewoon. [51]

Clark het stene gebruik wat by sy steengroef in Visagiestraat vervaardig is en die stoep was geplavei met leiklip wat verkry is vanaf ‘n naby geleë koppie. Die relings en pilare is uit hout gesny en die dak was van sinkplaat en op die nok van die dak is ‘n gegote yster versiering. Die huis self het verder weg van die pad gestaan met ‘n voortuin met struike en bome en ‘n gepleisterde muur met houtrelings, baie soos dié van die stoep. Die vooraansig van die huis is eenvoudig, met oorhangende/ uitsteek gewel stoepkamers wat versier is met

---

[51] H. Turkstra, Krugerhuis: een honderd jaar (1884-1984), *Museum-memo* 13(1), Februarie 1985, p.10; D. Picton-Seymour, *Historical buildings in South Africa*, p. 163; V. Allen, *Kruger’s Pretoria, buildings and personalities of the city in the nineteenth-century*, p. 17.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

spitse en balvormige versierings, asook Gotiese solder-openinge. Die binnekant van die huis, was in teenstelling met die buitekant, swierig met blomryke muurpapier, nagebootste marmer op die gangmure, egte marmer vuurherde en gevlamskilderde hout versier. Die plafon is van tong en groef planke wat verfraai is met lyswerk wat in kleure gegroepeer is om verskeie geometriese ontwerpe te vorm. Patroon en matglas asook gekleurde glas is in die boligte en deurpanele gebruik. [52]

Die huis was baie goed gemeubileer en het elektriese ligte asook die eerste telefoon in Pretoria gehad (telefoon nommer 1) , wat min wonings in daardie stadium besit het. Die huis is eenvoudig, maar solied gebou. Die ontvangskamers is groot, maar daar was nie baie slaapkamers nie en die kombuis is relatief klein, veral as ‘n mens dink aan Kruger se groot huisgesin (drie seuns en vyf dogters) asook die onthale wat hy vermoedelik by sy huis moes hou. Die Britse militêre polisie het na mev. Kruger se dood die huis beset (1901) en na die oorlog het president Kruger se skoonseun, F. C. Eloff, tot in 1918 daar gewoon, nadat hy die huis in 1904, na Kruger se dood, vir sy seun gekoop het. Die huis het vir ‘n kort periode as ‘n losieshuis, sonder Eloff se medewete terwyl hy oorsee was, gedien. Toe hy daarvan te hore gekom het, het hy dit dadelik gesluit. Die huis het tot in 1925 die eiendom van F. C. Eloff gebly. Sy eiendomsreg het verval en dit is die rede waarom die Bond van Afrikaanse Moeders die huis oorgeneem het en dele daarvan vir ‘n verpleeginrigting aangepas het. Volgens die inligting wat V. Allen verskaf, het Eloff die huis reeds in 1918 vir die Bond van Afrikaanse Moeders oopgestel, totdat hulle hospitaal in Beatrixstraat klaar gebou is. Mnr. en mev. Eloff is binne twee maande na mekaar, in 1924 oorlede. Die huis is deur die Unieregering wat die Kruger Museum wou stig, gekoop. Aangesien die nuwe

[52] D. Picton –Seymour, *Historical buildings in South Africa*, p. 163.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

Moedersbondgebou in Beatrixstraat nog nie voltooi was nie, het die verpleeginrigting die huis tot in 1932 gebruik. [53]

Volgens H. Turkstra is daar talle Krugermites, waarvan een dié is dat die huis gebou is van ‘n boumengsel wat met melk gemeng is. D. Picton-Seymour meld dat die bouers ‘n teorie gehad het dat melk ‘n beter bindingsmiddel as water saam met sement was en dus het hulle van dié metode gebruik gemaak. Picton-Seymour merk ook tereg op dat die huis vandag nog staan. Die beskikbare melk is glo elke oggend na Clark se kantoor op die hoek van Potgieter- en Schoemanstraat geneem en vandaar is dit na die terrein in Kerkstraat vervoer. Nog ‘n verhaal wat die rondte doen is dat A. H. Nellmapius die huis vir Kruger gebou het, hoewel dit onwaarskynlik klink omdat Kruger reeds ‘n baie ryk man was. Volgens V. Allen steek daar wel waarheid in dié aanname. In ‘n brief gedateer 16 September 1938 van dr W. J. Leyds, ‘n Hollander en die staatsekretaris, wat ‘n groot invloed oor Kruger uitgeoefen het en ook Kruger se vertroueling was, word daar gemeld dat Kruger aan hom vertel het dat Nellmapius die huis vir hom bou.[54]

6.7 Melrosehuis

Die Z.A.R. se onafhanklikheid is na die Anglo-Boereoorlog op 31 Mei 1902 weggeteken in Melrosehuis, wat daardie tyd deur H.H. Kitchener bewoon is. Dié herehuis staan in Jacob Maréstraat. Die kern van die huis is in 1886 gebou deur George Jesse Heys en die Heys nasate het die huis in 1967 aan die Pretoriase stadsraad verkoop. Die stadsraad het begin met navorsing en

---

53 H. Turkstra, Krugerhuis: een honderd jaar (1884-1984), *Museum-memo* 13(1), Februarie 1985, p. 10; V. Allen, *Kruger’s Pretoria, building and personalities of the city in the nineteeth century*, pp. 17, 20-21.

54 H. Turkstra, Krugerhuis: een honderd jaar (1884-1984), *Museum-memo* 13(1), Februarie 1985, p.10: D. Picton-Seymour, *Historical buildings in South Africa*, p. 163; V. Allen, *Kruger’s Pretoria, buildings and personalities of the city in the nineteenth century*, p. 17.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

restourasie en die huis is ten volle gemeubileer met meubels van die vier geslagte van die Heys-familie wat daar gewoon het.[55]

George Jesse Heys het op 'n gereelde basis verfynings by sy huis gevoeg. Heys het in 1885 twee erwe in Jacob Maréstraat gekoop, regoor die grond wat later omgeskep sou word in Burgerspark. Heys het 'n Londense argitek, W. T. Vale, afgevaardig om 'n luukse huis te ontwerp in die nuutste modestyl. Die materiale wat benodig is vir die bou van die huis is per ossewa van Durban af aangery. Heys het die huis vernoem na die Melrose Abdy wat hy en sy vrou besoek het gedurende 'n reis na Skotland voordat hulle in hulle nuwe huis getrek het. Melrosehuis was eers bekend as Melrose Villa. [56]

Toe die familie hulle intrek in Melrose Villa geneem het, was die huis nie so groot soos wat dit vandag is nie. Die biljartkamer, konservatorium en die huidige kombuis is eers in die 1890er jare aangebou. Die eetkamer is terselfdertyd verdubbel in grootte en die huis se naam is verander na Melrosehuis. Die huis het vyf slaapkamers, waarvan een op die grondvlak is, die ander is op die eerste verdieping en daar is twee soldervertrekke. Die huis is romanties en ruim met 'n fantastiese tuin, 'n fontein en visdam. Die huis het balkonne en verandas en elke tipe venster denkbaar, van erker- tot soldervensters. Elke aspek van die huis is deftig versier. Selfs die dak het 'n besige gevoel met die gewels, torinkies, hoë skoorstene en die alomteenwoordige Pretoria lugopeninge. Alles was van die beste kwaliteit en die styl is oorwegend Koningin Anne (1665 - 1711), wat in daardie stadium baie populêr was onder die Engelse argitekte. [57]

---

55 H. Meiring, *Boukunsskatte van Suid-Afrika*, p.62; V. Allen , *Kruger's Pretoria…* , pp. 169-171.

56 D. Picton-Seymour, *Historical buildings in South Africa*, p. 168; H. Meiring, *Pretoria 125*, p. 78; V. Allen, *Kruger's Pretoria…* , pp.175-176.

57 V. Allen, *Kruger's Pretoria…* , pp. 176-177; D. Picton-Seymour, *Historical buildings in South Africa*, p. 168.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

Die Melrosehuis is natuurlik ‘n voorbeeld waar verskillende style gebruik is, vanaf die Kaaps-Hollandse gewels saam met Victoriaanse versierings en die interessante gebruik van bakstene wat meer klem op die gewels plaas. Die veranda verleen die eg Victoriaanse outentiekheid aan die huis.

6. 8 Militêre wonings

Wanneer ‘n mens in Potgieterstraat verby die Sentrale Gevangenis van Pretoria en net verby die ou artilleriekamp na die stad se kant toe ry, en uitkyk vir ‘n kleine straatjie genaamd, Artilleriestraat , sal ‘n mens die ontdekking van ‘n leeftyd maak. Dié vyftien offisiershuisies is gebou, eers ‘n paar jaar later, maar tog na aanleiding van ‘n opmerking wat Klaas van Rijsse, ‘n argitek van die ZAR gemaak het ten opsigte van die ou artilleriekamp met ‘n klomp swak beplande geboutjies wat op die terrein opgerig is. In Van Rijsse se verslag van 1893 maak hy die voorstel in “Memorie van Toelichting” dat daar vir die beter ontwerp en konstruksie van die militêre kamp voorsiening gemaak moet word en dat die ontwerp gebaseer moet wees op ‘n Neo-Renaissancestyl.[58]

Volgens ‘n verslag van Klaas van Rijsse in 1894 aan die Z.A.R. was dit tradisioneel dat offisiere by die militêre kamp moes bly. Hy het die voorstel gemaak dat daar ‘n ry huise net buitekant die artilleriekamp in Potgieterstraat gebou moes word, sodat ‘n mens die huise maklik vanaf die openbare pad kon bereik.[59]

Van Rijsse se vyftien huisplanne is in Desember 1895 voltooi en die oprig van die huise is omstreeks die middel van 1896 begin deur die Skot J.J. Kirkness (dieselfde persoon wat die latere verbouings by Sammy Marks gedoen het). Die huise is gedurende 1897 voltooi. Daar is ‘n huis vir die kommandant (A - tipe)

---

58 P. Alberts, *South African military buildings photographed*, pp. 40, 48 ; H. Meiring, *Boukunsskatte van Suid-Afrika*, p. 32.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

van die artilleriekorps, twee huise (B-tipe) vir die kapteins, ses (C-tipe) vir die luitenante en ses (D-tipe) vir die onderoffisiere. Die huise is nie almal identies nie. Ten opsigte van die hoogte van die plafonne, die hoogte en breedte van die gange en voordeurkosyne is daar verskillende afmetings. Nog een van die buitengewone kenmerke is die spasie wat gelaat is vir die parkering van hulle "spiders". [60]

Die A-tipe huis is die enigste van sy soort en is gebou vir die korpskommandant. Die huis is geleë op die hoek van Potgieterstraat en Artilleriestraat. Volgens Picton-Seymour was lt. – kol. S.P. E. Trichardt die eerste inwoner. Die huis het 'n tipiese Victoriaanse torinkie en is nie in pas met die gewone patrone wat deur die Z.A.R. se argitekte gebruik is nie.[61]

Al die geboue , met enkele uitsonderings, was van rooi bakstene met okersteen afwerking of pleister, volgens die belangrikheid van die gebou. Die huisies is van baksteen en klip en dra al die kenmerke van die Republikeinse argitekte. Al die huisies stem in hulle ontwerp ooreen (behalwe die korpskommandant s'n). Die huisies is as losstaande eenhede gebou op die Victoriaanse stedebouplan. [62]

Die ampswoning van die kommandant is nog in 'n redelike goeie toestand en die weermag gebruik dit as 'n werwingskantoor. Die kommandantswoning met sy torinkie, gewels en sy dakluike herinner aan die Duitse dakluike en die binne-houtwerk en kaggels is sierlik gedoen. Die dak is van sinkplaat waarin daar lugopeninge en spitsversierings voorkom. Die stoep bied beskerming aan die

---

59 P. Alberts, *South African military buildings photographed*, p. 48.

60 P. Alberts, *South African military buildings photographed*, p. 48; H. Meiring, *Boukunsskatte van Suid-Afrika*, p. 32; D. Picton-Seymour, *Historical buildings in South Africa*, p. 169; E.M. Minnaar, *Grondleggende argitekte van die Departement Openbare Werke in Transvaal tot 1910, hul werk en invloed*, PhD. – proefskrif, Universiteit van Pretoria, 2000, p.61.

61 E. M. Minnaar, *Grondleggende argitekte van die…*, p. 61.

62 D. Picton-Seymour, *Historical buildings in South Africa*, p. 169; E. M. Minnaar, *Grondleggende argitekte van die….*, p. 64.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

koel kamers binne en die breë trappies lei af na die klein voortuin. Dié huisies word vandag weer bewoon na aanleiding van ‘n besluit wat die Suid-Afrikaanse Regering geneem het om die huisies op so ‘n manier te bewaar as ‘n lewende erfenis, maar tog ook om hulle prakties te benut. [63] Die huisies verkeer in ‘n erg verwaarloosde toestand.

6.9 Sammy Marks Museum

By Swartkoppies het Sammy Marks (‘n pionier op die gebied van die nywerheid en mynbouwese) sy paleisagtige woning gebou. Marks het die woonhuis self ontwerp en het self die nodige materiale van Durban (moontlik afkomstig van Groot-Brittanje) af bestel en het die koste deeglik gedokumenteer. Die eerste gedeelte is deur ‘n plaaslike bouer gebou. Die huis het eers bekend gestaan as Zwartkopjes Hall. Die huis is op nederige skaal in 1882 begin en Marks het nog aanbouings laat maak in 1890 en in 1896, totdat die huis uiteindelik uit 23 vertrekke met verskeie pakkamers en buitegeboue bestaan het. Marks het eers met Nellmapius en Kruger se Nederlandse argitekte in verbinding getree oor die aanbouings wat hy wou aanbring. Dit lyk asof De Zwaan en Van Dyk uiteindelik die finale beplanningswerk gedoen het terwyl Kirkness die meesterbouer was. Van buite is die huis nie so indrukwekkend nie, maar tog ietwat klassiek met ‘n portiek met trigliewe en metope wat ‘n mens herinner aan die tipiese Londense terrashuis. Franse vensters lei ‘n mens uit die hoofkamers. Van binne is die huis baie ruim met hoë plafonne en die argitektoniese motiewe wat so graag in die sluitingsjare van die negentiende eeu gebruik is.[64]

---

63 H. Meiring, *Boukunsskatte van Suid-Afrika*, p. 32; D. Picton-Seymour, *Historical buildings in South Africa*, p. 169.

64 D. Picton-Seymour, *Victorian buildings in South Africa*, p. 301; H. Meiring, *Pretoria 125*, p. 118; V. Allen, *Kruger’s Pretoria, building and personalities of the city in the nineteenth century*, pp. 142-143; D. Picton-Seymour, *Historical buildings in South Africa*, pp. 174-175; W.J. de Kock, *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek I*, p. 538.

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

Bokant die gekurfde gegote-yster stoep baldakyn, is die huis net gedeeltelik ‘n dubbelverdieping met ‘n skuins valdak van sinkplaat op verskillende vlakke en met ‘n verskeidenheid skoorstene, spitsversierings en lugopeninge. Die ruim gang, met ‘n vrystaande houttrap, verdeel die enkel en dubbelverdieping gedeelte van die huis. [65]

Die statuskamer van die huis is sekerlik die biljartvertrek, met ‘n gewelfde plafon wat geverf is en met sjabloonwerk versier is. Die biljarttafel is van mahoniehout.[66]

Sammy Marksmuseum het na bewering ook ‘n spook. Dié verskynsel is ‘n jonge heer wat gereelde verskynings maak. Hy word onder andere daarvan beskuldig dat hy die jong dames knyp. Volgens Bolsmann is die Erasmuskasteel verreweg die bekendste spookhuis in Pretoria.[67] Dit sou ‘n geldige stelling gewees het, indien daar genoegsame bewyse was vir sogenaamde spookaktiwiteite. Anders as by Sammy Marks is daar vae stories en vertellings oor wie die spoke by die Erasmuskasteel is.

6.10 Voortrekkerhoogte

Volgens H. Meiring is Voortrekkerhoogte [68] een van die belangrikste militêre dorpe. Dit is gevestig deur lord Frederick Sleigh Roberts (1832 - 1914) wat vir sy troepe ‘n oper ruimte wou bied en ook om die gevaar van malaria te verminder. Dit het ook aanvanklik as Roberts Heights bekend gestaan. Die ou sinkgeboue se oorsprong is onseker en daar word vermoed dat die materiale vanuit Engeland na Suid-Afrika gebring is en daarna volgens planne, soos die geboue in Indië, deur die Royal Engineers opgerig is. Volgens sommige

---

65 D. Picton-Seymour, *Historical buildings in South Africa*, p. 175.
66 D. Picton-Seymour, *Victorian buildings in South Africa*, p. 301.
67 E. Bolsmann, *Pretoria artists’ impressions 1857-2001*, p. 140.
68 Tans bekend as Thaba Tshwane

University of Pretoria etd – Rossouw, T (2003)

oorlewerings is die materiale direk vanaf Indië, maar die algemene aanvaarding is dat die materiale van Brittanje af ingevoer is. Daar is ook ‘n ander opvatting naamlik dat dit in daardie dae die gebruik was dat die sinkplaat-en houtgeboue maklik afgebreek kon word en elders opgerig kon word.[69]

Barton Keep, die woning van die kurator van Burgerspark, Huis Neethling, Kya Rosa, Krugerhuis Museum en Melrosehuis is huise wat vir die onderskeie inwoners van Pretoria ontwerp is. Die Erasmuskasteel is vir ‘n welgestelde boer en sakeman, Jochemus Erasmus, op ‘n plaas buite Pretoria ontwerp en gebou. In die volgende hoofstuk word daar ‘n genealogiese studie van die Erasmus-familie gedoen. Daar word in die besonder gekyk na aspekte van hulle daaglikse lewe op die plaas Garstfontein.

7. Gevolgtrekking

Barton Keep, die woning van die kurator van Burgerspark, Huis Neethling, Kya Rosa, Krugerhuis Museum en Melrosehuis is huise wat vir die onderskeie inwoners van Pretoria ontwerp is. Die Erasmuskasteel is vir ‘n welgestelde boer en sakeman, Jochemus Erasmus, op ‘n plaas buite Pretoria ontwerp en gebou. In die volgende hoofstuk word daar ‘n genealogiese studie van die Erasmus-familie gedoen. Daar word in die besonder gekyk na aspekte van hulle daaglikse lewe op die plaas Garstfontein.

---

69 H. Meiring, *Pretoria 125*, p. 18.